

ISSN 2474-8134

Жеруен

2 (35) 2014

«КОДЕКС КУМАНИКУС» ЖАЗБА ЖӘДІГЕРІНІҢ ҒЫЛЫМИ ҚҰНДЫЛЫҒЫ

Аңдатпа. Мақала орта ғасырлардағы құнды түркі жазба ескерткіші – «Кодекс куманикус» жәдігеріне арналған. Қыпшақ тілінде жазылған діни мәтіндер мен сөздіктерден тұратын кітапта аудармасыз берілген жұмбақтар, қыпшақ тілінің латынша жазылған қысқаша грамматикалық очеркі де бар. «Кодекс Куманикус» Дешті қыпшақта немесе Қырымда жинастырылып, бір ізге түсірілген. Осы өңірді қоныстанған қыпшақтарды Батыс Еуропа жұртшылығы кумандар деп атаған. Ол кезде Дунай өзенінен Жоңғар қақпасына дейінгі елдің бәрі де қыпшақ тілін түсінген. Батыс Еуропада қыпшақ тілі халықаралық тіл ретінде пайдаланылған. Қазіргі түркі халықтарының, олардың ішінде қыпшақ тобына жататын халықтардың қоғамдық, этнографиялық, саяси-әлеуметтік, әдеби-мәдениеттік, тілдік тарихын зерттеуге «Кодекс Куманикус» материалдарының тигізер пайдасы мол. Тіл ерекшелігі жағынан бұл жәдігер қазіргі түркі тілдерінің, солардың ішінде қазақ тілінің орта ғасырдағы табиғи қалпын көрсетеді

Кілт сөздер: кодекс, жазба ескерткіш, жәдігер, қыпшақ, тіл, мәтін, сөздік, жұмбақ, әдебиет, қолжазба.

Кіріспе. Әлемдік өркениет тарихында ерекше орны бар Алтын Орда дәуіріндегі шығармалардың көпшілігі қыпшақ тілінде жазылды. Өйткені орта ғасырлардағы әдеби жәдігерлер тілінде қыпшақ тілінің элементтері көбірек кездесті. Бұлай болу себебі де ескерткіштер жазылған кез сол замандағы тарихи оқиғаларға тікелей қатысты болатын.

Қазақ халқының негізін құраған ежелгі тайпа, Орта Азия мен Шығыс Европаны мекендеген аса ірі ұлыстардың бірі – қыпшақтар Түрік қағандығы ыдырағаннан кейін алғашында Қимақ қағандығының құрамында болып, XI ғасырда бөлініп шығады да, Қыпшақ хандығын құрады (Қазақстан. Ұлттық энциклопедия, 2004: 192). Жеке мемлекеттік құрылым ретінде енді күшейе бастаған тұста монғол шапқыншылығы басталып, жойқын соғыс салдарынан қыпшақтар қиян-кескі ұрыс жүргізе отырып, Ресей жеріне үдере көшеді. Қыпшақтардың бір бөлігі Қап тауынан асып, Қара теңіз бен Кіші Азияға дейін қоныс аударып, Шығыс Еуропа жерлеріне жетеді.

Шыңғыс хан империясының батыс бөлігіндегі Жошы ұлысын (Алтын Орда) тарихшылар Дешті Қыпшақ даласы деп атады (Қазақстан тарихы, 1996: 425). XIII-XIV ғасырларда «қыпшақ» сөзі жалпы «түркі» ұғымын алмастырды. Монғол шапқыншылығы кезінде ығыса көшкен қыпшақтар Шығыс Европаның Батыс Украина, Галиция, Львов жерлеріне орналасты (Рустемов, 2018: 125). Каменец-Подольск қаласы маңы қыпшақтардың негізгі қонысына айналды. Қоныстың іс қағаздары украин, поляк және қыпшақ тілдерінде жүргізілді. Бұл үлкен аймақта қыпшақ тілі XVII ғасырға дейін халықаралық қатынас тілі ретінде қолданылды. Қыпшақтар Венгрияда да қоныстанып, жеке өңірде тіршілік етті.

Орта Азия мен Шығыс Еуропаға тараған қыпшақтарды сол маңдағы халықтар әртүрлі атады. Славян халықтары оларды половецтер десе, Батыс Европаның латын тілді халықтары кумандар, ал араб елдері мәмлүктер деп атады. Алтын Орда мемлекеті халқының басым бөлігін қыпшақтар құраған. Сол себепті де мемлекеттік тілі қыпшақ тілі болған. Ұлан-ғайыр аймақты алып жатқан Дешті Қыпшақ өлкесін, әсіресе Еділ алабы мен Қырым даласын мекендеген халықтың барлығы қыпшақ тілінде сөйлеген Алтын Орда жері мен Ұлы Жібек жолы арқылы жүрген керуеншілермен қатар

жиһанкездер мен саудагерлер, дипломаттар мен миссионерлер өз мақсаттары үшін қыпшақ тілін үйренуге еріксіз мәжбүр болған. Осылайша латын тілді халықтар «лангуа куманеза» деп атаған қыпшақтар тілі қазақ даласынан бастап Кавказ, Қырым, Қара теңіз бен Каспий теңізі бойында халықаралық қарым-қатынас тілі дәрежесіне жеткен.

Әдіс. Мақалада түрлі әдістемелік әдіс-амалдарды пайдаланылды. Мұның негізінде әдебиетті зерттеудің пәнаралық және антропоцентристік сипаты жатыр. Әдеби құбылыстарды зерттеудің мұндай кешенді әдісі рухани-мәдени мәселелердің тұтас бір бөлігін қарастырудағы маңызды әдістемелік өзгерістер арқылы негізделген. Олардың арасынан тіл мен әдебиет, әдебиет пен мәдениет, әдеби және әдебиеттен тыс білім құрылымдары және т.с.с. өзара қарым-қатынастар мәселелері бар. Мұның бәрі әдебиеттанудың ғылым-зерттеу парадигмасын кеңейтіп тереңдету туралы дәлелдеп, әдебиет пен әдебиеттанудың көптеген даулы және аз зерттелеген жақтарын шешудегі аралас гуманитарлық ғылымдарды одан әрі тартуға себепкер болады. Мақаланы жазу барысында салыстырмалы (компаративтік) әдебиеттану, психологиялық әдебиеттану, интегралдық әдебиеттану, антропологиялық әдебиеттану, интермәдени әдебиеттану, рецептивтік әдебиеттану сияқты үдемелі дамудағы жаңа бағыттар ескерілді.

Нәтижелер. Алтын Ордамен байланыс жасаған саудагерлер үшін де қыпшақ сөздігі – «Кодекс куманикус» шығарылған. Бұл қыпшақ тілінде жазылған діни мәтіндер мен сөздіктерден тұратын кітап, 164 беттен құралған қолжазба. Бірінші бетіндегі «1303» деген жазуға қарағанда қолжазба готикалық көне жазумен XIV ғасырдың басында 1303 жылы жазылған. Түркітану ғылымында соңғы деректер бойынша бұл еңбектің түпнұсқасы 1294 жылы жазылған, бірінші көшірмесі 1303 жылы жасалып, 1330 жылы толық көшіріліп біткен (Қазақ әдебиеті, 2005: 267).

XIII ғасырдың соңы мен XIV ғасырдың басындағы белгісіз миссионер-аудармашының бұл еңбегі 1362 жылы Италияның оңтүстігінде орналасқан Венеция қаласындағы қасиетті діни храмдардың бірі – Марк әулие ғибадатханасындағы кітапханада италияндық қайта өрлеу дәуірінің атақты ақыны Франческо Петрарканың қолжазбалары арасынан табылған. «Кодекс куманикус» жинағы 1828 жылы Ресейде ғылыми қауымға таныстырылады. Содан бері осы қолжазбаға байланысты қорғалған кандидаттық және докторлық диссертациялардың көптігіне қарамастан «Кодекс куманикус» не орыс тілінде, не туыстас түркі тілдерінде жарияланбапты (Гаркавец, 2006: 5).

ҚР ҰҒА академигі С.Қасқабасов жазғандай: «Кодекс куманикус» – латын сөзі. Бұл сөздің мағынасы – «кумандардың кітабы», «қыпшақ тілінің сөздігі», яки «қыпшақ туралы жинақ» (Қазақ әдебиетінің тарихы, 2008: 19). Бұл құнды жинақ екі бөлімнен тұрады. «Италиян бөлімі» деп аталған бірінші бөлім үш бағанға бөлініп жазылған: бірінші бағанда – латын сөздері, екіншісінде – парсы сөздерінің баламалары, үшінші бағанда – қыпшақ сөздері жазылған. Бұл бөлім «Ауа райы мен аспан әлемі», «Уақыт пен мерзімге байланысты атаулар», «Табиғат құбылыстарына байланысты сөздер», «Үстеулер», «Зат есім сөздері мен есімдіктердің септелу үлгісі», «Сауда-саттық істеріне байланысты сөздер», «Ұсталық пен ісмерлік қызметіне байланысты сөздер», «Ат әбзелдеріне байланысты сөздер» секілді тараушаларды қамтиды. Мұның барлығы күнделікті өмірде жиі қолданылып жүрген сөздер болғандықтан іріктеліп алынып, осы сөздікке енген.

Сөздіктің екінші бөлімі «неміс бөлімі» деп аталады. Қазақ әдебиетінің тарихы үшін мәні зор бұл бөлімде, негізінен, діни уағыздар, жұмбақтар, мақал-мәтелдер, нақылдар мен аңыздар, өсиеттер көптеп берілген. Сонымен бірге италиян поэзиясының ескі

үлгілері, сенімге байланысты имандылық шарттар мен өсиеттер, Иса пайғамбар мен Әулие Марияны дәріптеген мадақ өлеңдер, аруаққа сиыну, дін парыздарын өтеу шарттары, «Інжіл» кітабынан аударма, қыпшақша-немісше сөздік, қыпшақ тілі грамматикасының латынша жазылған нұсқасы бар. «Тағы бір ескертетін нәрсе, осы «Кодексте» алғаш рет кейбір музыкалық жазбалар нұсқасының кездесуі деуге болады. Христиандардың Иисусқа аяныш білдіретін жоқтау-толғауларының куманша текстеріне нота берілді. Осындай тағы бір нота «Күннің шығуы жайындағы» куманша жырға берілген(Сүйіншәлиев, 1987: 95).

«Кодекстің» ғылыми түрде зерттеу негізін неміс шығыстанушысы Генрих Юлиус Клапрот салып, 1828 жылы Парижде осы еңбектің қыпшақша бөлігін түпнұсқа латынша негізінде, араб транскрипциясында және французша аудармасымен жариялады. 1880 жылы аса көрнекті венгр ғалымы Геза Куун Будапешт қаласында сөздікті қазір ғылымға белгілі «Codex Cumanicus» атымен толық жариялады. Куун жарияланымында жан-жақты да көлемді тарихи-филологиялық зерттеу мен сөздіктің қыпшақ бөлігіне байланысты әр бет бойынша және қорытынды түсініктемелер берілген. Сол уақыттағы палеографияның ең жоғарғы жетістіктері негізінде орындалған бұл іргелі еңбек әлі күнге дейін өз маңызын жойған жоқ. Кейін 1936 жылы дат түркі танушы-ғалымы Кааре Грәнбек қолжазбаның түпнұсқасын Копенгагенде бастырды. Грәнбек басылымының факсимилиелік бөлігінде еңбектің археографикалық анықтамасы, «Кодекске» байланысты маңызды әдебиеттің тақырыптық тізімі және жәдігердің ішкі сипаттамасы берілді. 1942 жылы ғалым осы ескерткіш бойынша куманша-немісше сөздікті дайындап шығарды.

Талдау. Қазақ ғылымында «Кодексті» бірінші болып белгілі тілші-ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Әбжан Құрышжанов зерттеп, көптеген еңбектер жазды. 1956 жылы ол «Кодекс Куманикус» тілінде септіктердің тұлғалары мен мағыналары» деген тақырыпта кандидаттық, 1968 жылы «XII-XIV ғасырлардағы ескі қыпшақ ескерткіштері» деген тақырыпта докторлық диссертациялар қорғады (Қазақ тілі, 1998: 248). 1978 жылы Ә. Құрышжановтың А. Жұбанов, А. Белботаевтармен бірге «Куманша-қазақша жиілік сөздік» деген атпен дайындап шығарған «Кодекстің» қазақ тіліндегі тұңғыш басылымының маңызы зор болды (Құрышжанов, 1978). «Кодекстің» әдеби жағынан зерттелуіне әдебиеттанушы-ғалымдар Б. Кенжебаев, Х. Сүйіншәлиев, Н. Келімбетов, С. Қасқабасов өзіндік үлес қосты (Кенжебаев, 1986). Сонымен бірге XIII-XVII ғасырлардағы қыпшақ жазба ескерткіштерін қажымай зерттеп келе жатқан белгілі түркітанушы-ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Александр Николаевич Гаркавецтің де еңбегін ерекше атау керек. Ғалымның көп жылғы ізденістерінің нәтижесінде 2006 жылы Москвада «Кодекстегі» қыпшақ мәтіндері алғаш рет орыс тілінде басылып шықты (Гаркавец, 2006: 7). «Кодекстің бұл жаңа жарияланымында түркі тілдес халықтарға ортақ 47 жұмбақ, түрлі діни мәтіндер мен өзіндік куманша уағыздар жарияланған. Зерттеу барысында «Кодекстің» Гаркавец жариялаған осы басылымының (Гаркавец, 2006) материалдары пайдаланылды.

«Қыпшақ тілі сөздігінің» авторы белгісіз. Алғаш жазылған жері де нақты емес. Бұл Алтын Орда астанасы – Сарай қаласы немесе Қырым, әлде Венгрия болуы мүмкін. Әйтеуір католик дінінің Шығыстағы қызметін іске асырған дін өкілі жазғаны белгілі. XIII ғасырдың 80-жылдарындағы Францискан монастырының дін таратушы миссионері үшін латынша-парсыша-қыпшақша сөздік көшірмесі асығыс жасалған да, ол кейін христиан мәтіндерінің қыпшақша аудармаларымен, қыпшақ грамматикасы бойынша латынша мақалалармен және қайтадан жаңаша дайындалған латынша-қыпшақша

алфавиттік сөздікпен толықтырылған.

«Кодекстің» қазақ әдебиеті тарихында алар орны ерекше. Бұл,біріншіден, әдеби жәдігер ретінде баға жетпес жазба ескерткіш. Қазақ фольклоры үлгілерінің «Кодексте» көптеп кездесуі назар аударарлық жайт. Тіпті діни уағыздар мен өсиеттерде өзінен нақылдар мен қанатты сөздердің молынан ұшырасуы бұл құнды мұраның әдебиет үшін маңыздылығын жоққа шығармайды.

[1-2] Tegrini sövgil barça üstunda!
[3] Tegriniñ atıñ bile ant içmägil!
[4] Ulukünni avurlayıl!
[5] Atañni, anañni hörmätlagil!
[6] Kişini şöldürmägil!
[7] Oğur bolmayıl!
[8] Ersek bolmayıl!
[9] Yalyan tanıxlıq bermägil!
[10] Özga kisiniñ nemäsi suılanmayıl!
[+] Sevgil seniñ qarındasin, seniñ kibi!
(Гаркавец, 2006, 29-б.)

[1-2] Тәңірді бәрінен биік сүй!
[3] Тәңірдің атымен ант ішпе!
[4] Ұлық күнді әлпеште!
[5] Атаңды, анаңды құрметте!
[6] Кісіні өлтірме!
[7] Ұры болма!
[8] Ыржақай болма!
[9] Жалған куәлік берме!
[10] Өзге кісіге күндестік жасама!
[+] Сенің өз бауырың – адамды сүй!

Осы келтірілген мысалдардың өзі сонау ерте замандардағы түркі әдебиетінде имандылық пен парасаттылыққа негізделген ғибратты уағыздардың терең ой-тұжырымға құрылғандығын айғақтайды. Тіпті христиан дінінің өсиет-уағыздары болуына қарамастан бұл мәтіндерде «құдай» сөзі қыпшақтардың діни наным-сеніміне орайластырылып «тәңір» деп аударылуы көп жайтты аңғартса керек. Себебі ол заманда көшпелі тұрмыс кешіп, отырықшылық өмірге толық бейімделмеген қыпшақтар миссионерлер қаншама үгіт-насихат жүргізгенімен де тәңіршілдіктен әлі біржолата кетпеген кезі болатын. Сөздікті дайындаған христиан дінінің өкілі аударма барысында бұл жағын да ескерген сияқты. Қалай дегенмен де Еуропа қыпшақтары бұл діни мәтіндерді ана тілінде оқып білгені мәлім. Сондықтан қазақы ұғымға жақын бұл нақылдар мен өсиет уағыздарды да сол кездегі ортақ түркі әдебиетінің бір бөлшегі деп қарау керек.

«Кодекстегі» жұмбақтардың қазақ әдебиетіне тікелей қатысы бар. Сөздікте келтірілген 47 қыпшақ жұмбағының басым бөлігі қазақ фольклорында сақталған. Осы жұмбақтар тілдік, тақырыптық және көркемдік жағынан қандай өзгеріске ұшырағандығын салыстырмалы түрде қарастырып көрейік.

Қыпшақ жұмбақтары, негізінен, екі жолды және төрт жолды өлең шумақтарынан тұрады. Жұмбақтардың тілдеріне теңеу, эпитет анафора, аллитерация, метафора,

ассонанс, троп сияқты көркем тәсілдер тән. Осы ретте «Кодекстегі» қыпшақ жұмбақтары мен қазақ жұмбақтарының стильдік ерекшеліктерін салыстырған кезде олардың арасындағы ұқсастықтарды нақты байқауға болады. Кейбір мысалдарда көне қыпшақ және қазақ жұмбақтарының мәтіндері өте ұқсас та, басқа мәтіндерде ауытқушылық бар.

«Кодекстегі» реттік саны бойынша алтыншы жұмбақты алайық:

Aq küymäniñ avzu yoḥ.

Ol, yumurtqa.

(Гаркавец, 2006, 14.).

Ақ күйменің аузы жоқ.

Қазақша шешуі жұмыртқа екені бірден айқын. Бұрынғы замандағы қыпшақтар қазір де «күйме» мағынасында қолданылатын көне сөзге күмбез тәрізді үйге ұқсас немесе киіз үй тәрізді жұмыртқаға ұқсас мағына берген. Қазақ фольклорында осы қыпшақ жұмбағына ұқсас бірнеше жұмбақ бар:

Ақ отаудың есігі де жоқ,

Тесігі де жоқ (Қазақ жұмбақтары, 1993: 48.).

Айдалада ақ отау,

Аузы, мұрны жоқ отау.

Отыз күнде сол отау,

Айдалада жоқ отау (Қазақ жұмбақтары, 1993: 49.).

Бұл жұмбақтар «Кодекстегі» осындай жұмбақтармен толық сәйкес келмегенімен үш жұмбақта да метафоралық образ ретінде «үй, баспана» мағынасы қолданылғанын байқауға болады. Соншалықты өзгеріске түспеген. Түр-сипаты, негізгі мағынасы сақталған. Жұмбақ келбетінен шағын болса да өзгеріс, заманалардан түскен таңба бар.

«Кодекстегі» № 11 жұмбақты алайық:

Sendä, mendä yoḥ,

Seṅgir tavda yoḥ,

Ütlu tašta yoḥ,

Qipčaqta [Qipčaqta?] yoḥ.

Ol, quş süt-dir.

(Гаркавец, 2006, 15.).

Сенде, менде жоқ,

сеңгір тауда жоқ,

үңгір таста жоқ,

қыпшақта (Қыпшақта) жоқ.

Тереңнен суыртпақтап айтқан жұмбақ шешуі – құстың сүті. Қисынды ойға құрылған жұмбақтағы «қыпшақ» сөзін ғалымдар көбінесе қыпшақтардың этникалық атауы ретінде қарастырады. Шын мәнінде бұл жеке халық немесе адам туралы емес. Жұмбақ мағынасы бойынша әңгіме «кеуек», яғни ағаш қуысы» туралы болған сияқты. Көне «қыпшақ» сөзі нақ осы мағынаны білдірген де (Гаркавец, 2006: 10), қыпшақтар осы сөзден метафоралық образ жасаған.

Ičer, yer,

Ininä kirer.

Ішер, жер,
ініне кірер.

Қынға кіріп бара жатқан пышақты елестететін терең бейнелі жұмбақтан көне қыпшақтардың ой ұшқырлығын сезсек, келесі жұмбақтағы:

Bir uçu qış qışlar,

bir uçu yay yaylar

Ol, siriḡ (Гаркавец, 2006, 15.).

Бір ұшы қыс қыстар,

Бір ұшы жаз жайлар

деген жолдар қыстың қатты бораны мен үскірік қатты желі кезінде жаздың дүлей дауылы мен нөсер жаңбыры кезінде киіз үй шаңырағын бекітіп ұстайтын сырық ағаш образын көз алдымызға келеді. Бұл жұмбақтарда ертедегі қыпшақтардың тұрмыс-тіршілік сыры, ата кәсібі тұмшаланып жатыр.

«Кодекстегі» «Bu bardī – izi yoḡ» – «Буы бар да, ізі жоқ» (Гаркавец, 2006, 17.) деген жұмбақта тарихтың, терең қатпарынан сыр беретін үлкен мағына бар. Аз сөзді жұмбақтың шешуі – кеме екенін біліп, бұл көлік құралы сонау ерте заманда қыпшақтар қолданысында болғаны айқын аңғарылады.

Kökça ulaḡim kögende semirir.

Ol, ḡavun (Гаркавец, 2006, 16.).

Көк лағым көгенде тұрып семірген(Қазақ жұмбақтары,
1993: 34)

Уақыт өте келе соншалықты өзгеріске ұшырамаған тұрақты формадағы бұл жұмбақ шешуі қарбыз екені белгілі. «Көк лағым» деген сол эпитет, «көгенде семірген» деген сол баяғы метафора қалпында қолданылған. Мұндай ұқсас мысалдар көп.

Avzum aḡsam, öpkäm körünir.

Ol: eḡik aḡsa, ot körüngän-dir

(Гаркавец, 2006: 18.).

«Кодекстегі» осы қырқыншы жұмбақ: «Аузымды ашсам, өкпем көрінер» деп аударылып, бұрынғы көшпелі қыпшақтардың киіз үйін көркем бейнелеген. Киіз үйдегі қазан-ошақ кіре берісте орналасып, от жалыны ала көлеңке үй ішін жарық қып жіберетінін жұмбақ мағынасы білдіреді. Қазақ фольклорында дәп осыған ұқсас жұмбақ жоқ, бірақ мазмұнын өзгертіп, басқа жанр сипатына енген.

Аузын ашса, ішек-қарны көрінген деген қанатты сөз «бұрынғы уақытта қатыгез бай, қожа-молданың кедейді қорлап айтқан сөзі» болса(Кеңесбаев, 1977: 68), екінші бір фразеологиялық сөз орамы: «Аузын ашса жүрегі көрінуі» қанатты сөзі Ақ жарқын, қайырымды» деген мағынаны білдіреді(Кеңесбаев, 1977: 701). Жұмбақтың осылайша қанатты сөзге және керісінше қанатты сөздің немесе мақалдың жұмбаққа айналуы фольклорда жиі кездеседі.

Қорытынды. «Кодекстегі» жұмбақтар мен қазақ жұмбақтарының ұқсастық ерекшеліктері олардың арасында тікелей сабақтастық болғанын айғақтайды. Сөздіктегі жұмбақтарды бірқатар қазақ жұмбақтарының көне үлгілері ретінде қарастырып, бұл

жанрдың ерте заманда қалыптасқанын аңғаруға болады. Сонымен бірге қанша ғасыр өтсе де, «Кодекс» жұмбақтары мысалында қазақ жұмбақтарының жанрлық табиғаты соншалықты өзгеріске ұшырамағаны сезіледі. Сөздіктегі жұмбақтарды тақырыптық жағынан қарастырғанда олар аспан, жер туралы, хайуандар мен жәндіктер туралы, құстар туралы, адам және оның мүшелері туралы, өсімдіктер туралы, киім-кешек, үй, от жағу, ыдыс-аяқ туралы, үй жабдықтары мен құрал-саймандары туралы, көлік қатынас туралы болып келеді. Қазақ жұмбақтарының тақырыптық жіктелуі де дәл осылай.

Қорыта айтқанда, «Бүкіл әлемдік мәдениет мойындаған бұндай қымбат есекерткіштерді елеусіз қалдыруға болмайды» деп ежелгі және орта ғасырлар әдебиетін зерттеген білікті ғалым Х. Сүйішәлиев айтқандай (Сүйішәлиев, 1989: 85) «Кодекс Куманикус» кітабы – әлемдік өркениеттің құнды мұрасы, қазақ әдебиетінің орта ғасырлардағы тарихынан сыр шертетін бағалы жазба жәдігер.

Әдебиеттер:

Қазақстан. Ұлттық энциклопедия (2004). Алматы: «Қазақэнциклопедиясының» Бас редакциясы. Т.6. 696 бет.

Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Төрт томдық. – Алматы: «Атамұра», 1996. –Т.1. – 544 бет.

Рустемов О.Д. Процессы формирования крымскотатарского литературного языка в XV-XVII вв. Золотоордынское обозрение. 2018. Т. 6, № 1.

Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2005. – 576 бет.

Гаркавец А. Codex Cumanicus: Половецкие молитвы, гимны и загадки XIII-XIV в. – М., 2006.

Кіт.: Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. – Алматы: «ҚазАқпарат, 2008. – Т.3. – 536 бет.

Сүйішәлиев Х. Ғасырлар поэзиясы: Зерттеулер. – Алматы, 1987. 95-б.

Қазақ тілі. Энциклопедия. – Алматы: Қазақстан даму институты, 1998. – 509 бет.

Құрышжанов А., Жұбанов А., Белботаев А. Куманша-қазақша жиілік сөздік. – Алматы: «Ғылым», 1978.

Кенжебаев Б. Әдебиет белестері. – Алматы, 1986. 23-29-бб., Сүйіншәлиев Х. Ғасырлар поэзиясы. – Алматы, 1987. 93-101-бб., Келімбетов Н. Ежелгі әдеби жәдігерліктер. – Астана, 2004. 278-281-бб.,

Каскабасов С.А. Золотая жила. Избранные исследования. Ч.II. – Астана, 2000. 102-103-бб.

Қазақ жұмбақтары. Жинақ. – Алматы, 1993.

Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы, 1977.

Сүйіншәлиев Х. VIII-XVIII ғасырлардағы қазақ әдебиеті. – Алматы: «Мектеп», 1989. – 278 бет.